

WOJENNE LOSY INSYGNIIÓW KRÓLA AUGUSTA III

WWII VICISSITUDES OF THE INSIGNIA OF KING AUGUSTUS III

Jarosław Robert Kudelski

Warszawa
ORCID 0000-0003-3760-6244

Abstract: During WW II, numerous precious art works from Polish public and private collections were looted, displaced and taken out of Poland. In view of the value of some of those pieces, the invaders' authorities decided to have them transferred to German museums, and this is what happened to the coronation insignia of King Augustus III and his spouse Maria Josepha. German officials took over the regalia which were property of the National Museum in Warsaw already in 1939. Some time after, they were transferred to Cracow, the capital of the General Government.

Several months later the insignia returned to Warsaw. In 1941, Dr Hans Lammers, Chief of the Reich Chancellery, requested them. On Adolf Hitler's decision they were to be transferred to Dresden's Grünes Gewölbe; in order to be transported there they were taken from Warsaw in 1942. By the end of the war, they were evacuated to a repository of artworks in the cellars of the Königstein Fortress. After WW II had ended, they were relocated, together with other cultural goods, to Moscow. It was only in 1960 that the Soviet regime returned the precious regalia to Poland.

Keywords: royal insignia of Augustus III, reclamation, Grünes Gewölbe, war vicissitudes of art works, war losses.

Kulisy elekcji 1733 r. wydają się dość dobrze znane. Bardziej złożona jest sprawa wykonania kompletu insygniów, które miały zostać użyte w trakcie koronacji króla Augusta III i jego żony Marii Józefy. Ponieważ zwolennicy Stanisława Leszczyńskiego – wybranego poprzez sejm elekcyjny w Warszawie na władcę Polski – nie chcieli wydać krakowskich regaliów koronacyjnych, August III rozkazał wykonać nowe insygnia, a w zasadzie dwa ich komplety dla siebie i żony. Zlecenie otrzymał drezdeński jubiler Johann Heinrich Köhler – do realizacji tego zadania przekazano mu klejnoty wyjęte z innych wyrobów jubilerskich należących do rodziny książęcej. Po uroczystości koronacyjnej insygnia odesłano do Drezna. Podobnie jak inne cenne przedmioty będące

własnością domu rodu Wettynów, umieszczono je w tzw. Grünes Gewölbe (Zielone Sklepienie) – skarbcu elektorów saksońskich mieszczącym się w drezdeńskim zamku rezydencjonalnym (Residenzschloss). W tym czasie z regaliów usunięto „wypożyczone” wcześniej klejnoty i zastąpiono je szklanymi imitacjami. Przez prawie dwa stulecia insygnia Augusta III i Marii Józefy spoczywały w Dreźnie. W wyniku abdykacji 13 listopada 1918 r. króla Saksonii Fryderyka Augusta III rodzina wystąpiła z roszczeniami do rządu republiki o zwrot dóbr należących do rodu Wettynów. W 1924 r. parlament Wolnego Państwa Saksonii zdecydował o przekazaniu m.in. insygniów Fryderykowi Augustowi III. Były władca – który opuścił Saksonię i zamieszkał na Dolnym

1. Zbiory władców Saksonii przechowywane w Grünes Gewölbe, lata 30. XX w.

1. Collections of Saxony rulers kept at the Grünes Gewölbe, the 1930s

Śląsku w majątku Sibyllenort (dziś Szczodre) – postanowił sprzedać regalia. Ostatecznie wymienił je na zbiór porcelanowych figurek autorstwa Johanna Joachima Kändlera, XVIII-wiecznego artysty pracującego dla manufaktury porcelany w Miśni (autora m.in. *Serwisu Łabędziego* wykonanego dla Henryka von Brühla). Stroną tej transakcji był wiedeński antykwar i polskiego pochodzenia Szymon Szwarz z firmy Pollack & Winternitz. Mając świadomość wartości regaliów dla naszej historii, zwrócił się on do ówczesnego dyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie (MNW), prof. Bronisława Gembarzewskiego, z propozycją ich sprzedaży. Ofertę przyjęto bez zbędnych negocjacji – insygnia Augusta III i jego żony Marii Józefy muzeum kupiło za kwotę 175 000 zł. Są to fakty znane. Jednak wojenne losy insygniów podsumowywane są w większości opracowań jednym lakonicznym zdaniem – na początku okupacji regalia zostały wywiezione do Krakowa, w 1942 r. wysłano je do Drezna, w 1945 r. przejęły je wojska radzieckie, a w 1960 r. wróciły do Warszawy jako dar ambasady ZSRR¹. Uznano, że wojenne losy jednego kompletu insygniów koronacyjnych przechowywanego w Polsce – średniowieczne regalia utraciliśmy w wyniku rozbioru Polski² – nie doczekały się szerszego opracowania ze względu na brak materiałów źródłowych. Okazuje się jednak, że dokumenty dotyczące wojennej historii saksońskich regaliów znajdują się – choć rozproszone – w warszawskim Archiwum Muzeum Narodowego i Archiwum Akt Nowych.

Zanim omówione zostaną wojenne losy insygniów koronacyjnych króla Augusta III i jego żony Marii Józefy warto przypomnieć, że MNW nie podjęło w 1939 r. działań mających na

celu przygotowanie zbiorów do ewakuacji – zarówno do ich wywozu na prowincję, jak i za granicę. W celu zabezpieczenia eksponatów przed skutkami ewentualnych działań wojennych zdecydowano jedynie o umieszczeniu najcenniejszych obiektów w skrzyniach. W ostatnich tygodniach poprzedzających niemiecką agresję część kolekcji (głównie złote numizmaty) ukryto w piwnicach gmachu muzeum przy Alejach Jerozolimskich. Nie wiadomo dlaczego dyrektor Stanisław Lorentz nie zdecydował się ewakuować z Warszawy wybranych dzieł sztuki, w tym insygniów koronacyjnych Augusta III. Władze państwowe zgodziły się przecież, by na początku września 1939 r. wywieźć z Krakowa skarbiec wawelski, z Warszawy najcenniejsze manuskrypty (w tym *Kazania świętokrzyskie*, *Psalterz Floriański*, *Kodeks heilsberski* Galla Anonima, *Kronikę* Wincentego Kadłubka i rękopisy Fryderyka Chopina), a z Pelplina pierwsze wydanie dwutomowej *Biblii Gutenberga*. Zbiory MNW pozostały w stolicy, stając się łatwym łupem dla niemieckich urzędników, którzy już w pierwszych tygodniach okupacji rozpoczęli akcję „zabezpieczania” dzieł sztuki na terenie Polski. W październiku 1939 r. kontrolę nad kolekcjami muzealnymi i zbiorami prywatnymi znajdującymi się w granicach Generalnego Gubernatorstwa przejął Specjalny Komisarz ds. Zabezpieczenia Dzieł Sztuki na Wschodnich Terenach Okupowanych (Sonderauftragten für den Schutz und die Sicherung von Kunstwerken in den besetzten Ostgebieten), (Specjalny Komisarz) – funkcję tę pełnił austriacki historyk sztuki dr Kajetan Mühlmann³. W celu sprawnej realizacji powierzonych mu zadań Specjalny Komisarz powołał dwa zespoły operacyjne:

2. Regalia koronacyjne króla Augusta III Sasa i jego żony Marii Józefy

2. Coronation regalia of King Augustus III elector of Saxony and his wife Maria Josepha

3. Płaszcz koronacyjny króla Augusta III Sasa

3. Coronation robe of King Augustus III elector of Saxony

Grupę Południową z siedzibą w Krakowie, która miała spenetrować zbiory sztuki znajdujące się w kolekcjach publicznych i prywatnych na południu Polski, oraz Grupę Północną z siedzibą w Warszawie, która miała działać na północy okupowanego kraju⁴. Tą drugą kierował przyrodni brat Kajetana – dr Joseph Mühlmann⁵. To właśnie członkowie Grupy Północnej prowadzili operację „zabezpieczania” zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Z zachowanych dokumentów wiemy, że przedmiotem szczególnego zainteresowania tego zespołu były: kolekcje obrazów, rzeźb, zabytkowych mebli, rzemiosła artystycznego, ceramiki i porcelany, tkanin oraz numizmatyczna. Zachowały się

spisy zinwentaryzowanych obiektów i tych dzieł sztuki, które zdecydowano się wywieźć do Krakowa – stolicy Generalnego Gubernatorstwa utworzonego 26 października 1939 r. – w celu ich „zabezpieczenia” przed kradzieżą i zniszczeniem, jak podawano w oficjalnych materiałach⁶. W dokumentach tych nie wymieniono jednak insygniów koronacyjnych Augusta III i jego żony Marii Józefy. Nawet sprawozdanie dr. Kajetana Mühlmanna, dość szczegółowo opisujące działalność jego biura, nie zawiera informacji o odnalezieniu w MNW saskich regaliów koronnych. Można założyć, że spisy „zabezpieczonych” obiektów skupiły się na dziełach sztuki, które kilka miesięcy później włączono do specjalnego katalogu pt. *Sichergestellte Kunstwerke im Generalgouvernement* prezentującego najcenniejsze (wybrane) obiekty przejęte na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Wiemy jedynie, że insygnia Augusta III, najprawdopodobniej wskutek decyzji Generalnego Gubernatora Hansa Franka, pierwotnie wywieziono do Krakowa. Być może był to wynik megalomanii gubernatora – towarzysze partyjni żartobliwie nazywali go „królem Stanisławem”⁷. W połowie 1940 r. regalia wróciły jednak do warszawskiego muzeum – nie wiadomo, jaki był powód i kto stał za podjęciem tych działań.

W październiku 1941 r. insygnia koronacyjne Augusta III i jego żony Marii Józefy znalazły się w centrum zainteresowania najwyższych władz III Rzeszy. 14 października w ich sprawie napisał do Hansa Franka szef Kancelarii Rzeszy dr Hans Lammers. Na wstępie swojego listu podkreślił znaczenie historyczne i wymiar polityczny saskich regaliów – *Insygnia koronacyjne stanowią doskonałe dzieło złotnicze słynnego jubilera dworskiego Augusta II Mocnego, Johanna Heinricha Köhlera z Drezna. Są zatem nie tylko ważnym symbolem sztuki jubilerstwa saksońskiego, ale reprezentują uprawianą przez Augusta II Mocnego i Augusta III aktywną politykę wschodnią, która spajała relacje Polski i Saksonii przez ponad 70 lat*⁸. W dalszej części listu Lammers poinformował Franka, że osobistym życzeniem Adolfa Hitlera jest, by insygnia Augusta III – jako dzieła sztuki reprezentujące saksoński barok – „wróciły” do drezdeńskiego Grünes Gewölbe. Decyzję kanclerza w tej sprawie otrzymał również namiestnik Rzeszy dla Saksonii Martin Mutschmann. O treści pisma Lammersa Generalny Gubernator poinformował właściwych urzędników – starostę Ludwiga Leista i komisarza muzeów warszawskich dr. Alfreda Schellenberga. Ten ostatni zlecił przygotowanie raportu w tej sprawie przedwojnemu dyrektorowi MNW, dr. Stanisławowi Lorentzowi (w czasie okupacji pełnił funkcję „polskiego kierownika muzeum” – der Polnische Leiter). Schellenberg zaznaczył, że *wprawdzie dysponuję listą zabezpieczonych przez dr. [Josefa] Mühlmanna dzieł sztuki należących do Muzeum Narodowego, jednak nie posiadam listy obiektów przywiezionych z powrotem z Krakowa do muzeum [Muzeum Narodowego]. Dla celów zachowania kontroli proszę o podanie mi nazw [tego typu] przedmiotów – wystarczy wskazanie numerów na spisie. Wprowadzę wówczas niezbędne zmiany na liście znajdującej się w moich dokumentach*⁹. Lorentz przygotował informację w tej sprawie już następnego dnia. Dzięki temu Schellenberg mógł poinformować kancelarię starosty warszawskiego, że *2 korony, 2 berły, 2 jabłka królewskie oraz jeden płaszcz koronacyjny; w grudniu 1939 roku zostały zabezpieczone i przewiezione do Krakowa, następnie latem ubiegłego roku [czyli w połowie 1940 r.] wraz z innymi przedmiotami*

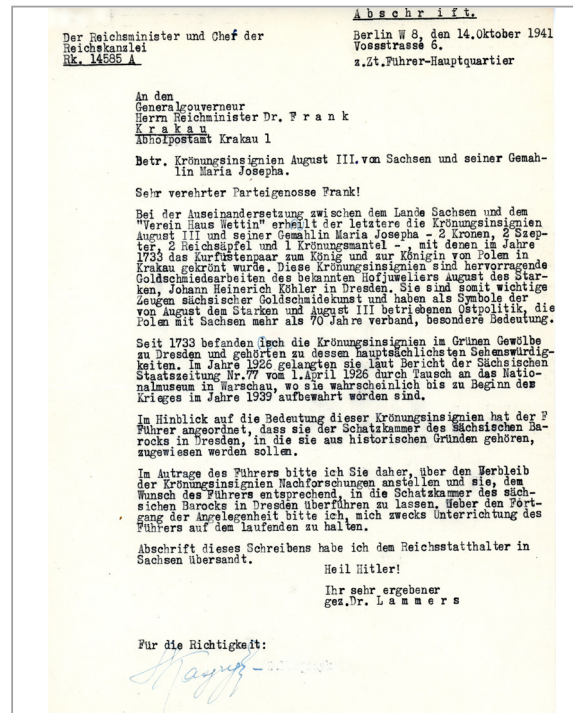

4. Specjalny Komisarz ds. Zabezpieczenia Dział Sztuki na Wschodnich Terenach Okupowanych dr Kajetan Mühlmann w rozmowie z Generalnym Gubernatorem dr. Hansem Frankiem na Wawelu

4. Dr Kajetan Mühlmann, Special Delegate for the Securing of Artistic Treasures in the Former Polish Territories, talking at the Wawel to Dr Hans Frank, Governor-General of Poland

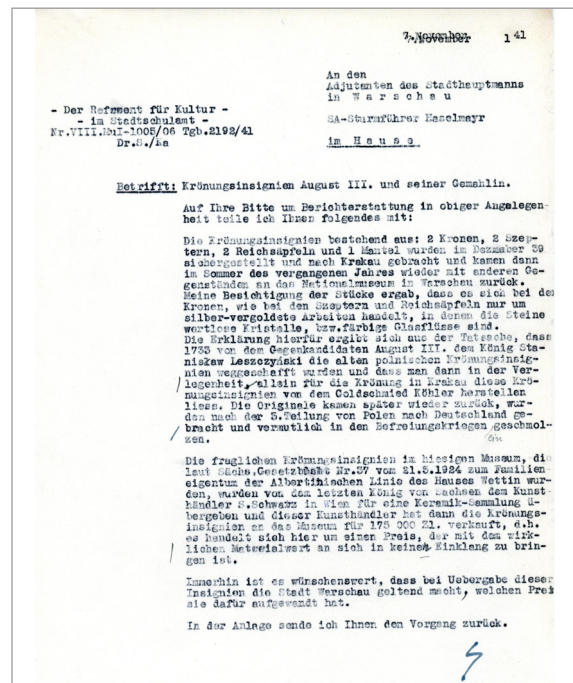
przewiezione zostały z powrotem do Muzeum Narodowego w Warszawie. Na podstawie przeprowadzonych przeze mnie oględzin stwierdzam, że korony, berła oraz jabłka królewskie wykonane są ze złoczonego srebra, natomiast znajdujące się w nich kamienie zastąpione zostały poprzez bezwartościowe kryształy, względnie barwione szkło¹⁰.

Sprawa insygniów koronacyjnych Augusta III i jego żony Marii Józefy powróciła w dyskusji pomiędzy Kancelarią Rzeszy a urzędem Generalnego Gubernatora w marcu 1942 roku. Hans Lammers napisał w swoim piśmie – *W nawiązaniu do naszej rozmowy zwracam się z prośbą o zlecenie przewiezienia znajdujących się w Warszawie insygniów koronacyjnych do Drezna oraz przekazanie ich bezpośrednio Namiestnikowi Rzeszy w Saksonii, gauleiterowi Mutschmannowi. Gauleiter Mutschmann zgodnie z życzeniem Führera umieści je w skarbcu saksońskiego baroku w Dreźnie*¹¹. Władzom w Warszawie nie pozostawało nic innego, jak tylko spełnić wolę Kancelarii Rzeszy. Sprawą przewiezienia regaliów miał się osobiście zająć dr Alfred Schellenberg. Zaplanowano, że insygnia zostaną przywiezione do Drezna 1 kwietnia 1942 r. – potwierdza to telegram Schellenberga do gauleitera Mutschmanna z 20 marca 1942 r. oraz zaświadczenie, w którym informowano, że pan Herbert Büttner, urzędnik dykcji okręgowej policji przy urzędzie miasta Warszawy uda się wraz z dr. Schellenbergiem oraz panią Irmgard Schellenberg do Drezna w ramach tajnego zlecenia¹². W dokumencie znalazła się prośba skierowana

5. Pismo Hansa Lammersa do Hansa Franka z 14 października 1941 r. w sprawie insygniów saskich

5. Hans Lammers's letter to Hans Frank dated 14 October 1941 on the Saxon insignia

6. Pismo dr. Alfreda Schellenberga do biura starosty warszawskiego Ludwiga Leista z 7 listopada 1941 r.

6. Dr Alfred Schellenberg's letter to Warsaw Starost Ludwig Leist of 7 November 1941

7. Gauleiter Saksonii Martin Mutschmann (pierwszy z lewej w dolnym rzędzie) wraz z gauleiterem Bawarii Franzem von Eppem i gauleiterem Turynгии Fritzem Sauckelem (z prawej) w 1937 r.

7. Martin Mutschmann, Gauleiter of Saxony, (bottom row, first from the left) together with Franz von Epp, Bavarian Gauleiter, and Fritz Sauckel, Gauleiter of Thuringia (on the right) in 1937

do wszystkich urzędów o pomoc w realizacji tego szczególnie zadania. 28 marca 1941 r. Schellenberg otrzymał pisemne polecenie z biura Specjalnego Komisarza ds. Zabezpieczenia Dzieł Sztuki na Wschodnich Terenach Okupowanych, by zorganizował bezpieczny transport w *wiadomej sprawie*. 31 marca 1941 r. przysłała telegraficzna odpowiedź z Drezna informująca, że dla Schellenberga i jego żony zarezerwowano pokoje w hotelu „Bellevue”. Osobą upoważnioną do przejęcia insygniów został prof. Fritz Fichtner, dyrektor drezdeńskiego muzeum. W materiałach archiwalnych nie zachował się protokół przejęcia obiektów, ale w MNW znajduje się list Alfreda Schellenberga do Fritza Fichtnera z 8 kwietnia 1942 r. – *Powróciwszy do Warszawy, pragnę wyrazić wdzięczność – również w imieniu mojej żony oraz pana [Herberta] Büttnera – wszystko przebiegło pomyślnie*¹³. 11 kwietnia 1942 r. dr Alfred Schellenberg poinformował o przebiegu misji Specjalnego Komisarza dr. Kajetana Mühlmanna – *Zgodnie z poleceniem oraz informacją przekazaną telegraficznie radcy ministerialnemu Wolsaggerowi w Krakowie, w dniu 02.04.1942 r. osobiście przekazałem insygnia koronacyjne Namiestnikowi Rzeszy gauleiterowi Mutschmann, jednak należy dodać, iż burmistrz miasta Warszawy zwrócił się z prośbą, aby państwo saksońskie zrekompensowało Warszawie tę stratę. Pomyślałem o przekazaniu [warszawskim muzeum] dubletów z kolekcji porcelany drezdeńskiej, która wystawiona zostanie w miejskim muzeum w Warszawie*¹⁴. Do informacji załączono szczegółowy rachunek kosztów związanych z wyjazdem do Saksonii, dzięki któremu wiemy m.in., że po

wyjeździe z Drezna 2 kwietnia 1942 r. Schellenberg wraz z żoną udali się do Wrocławia, gdzie spędzili dwie noce w swoim mieszkaniu.

Alfred Schellenberg poinformował o przebiegu swojej misji również starostę warszawskiego. Ludwig Leist wyraził oczekiwanie, że Drezno zrekompensuje w jakiś sposób stratę jaką ponieśli zbiory warszawskie – *W zamian za insygnia koronacyjne Augusta III [rząd Saksonii] powinien zapewnić Warszawie ekwiwalent. [Ludwig Leist] będzie Panu [Schellenbergowi] niezmiernie wdzięczny za zapoznanie z tym poglądem namiestnika Rzeszy i gauleitera Mutschmanna, względem formy i pozostałych szczegółów, porozumiemy się już we dwoje. Sądzę ponad to, że nic nie stoi na przeszkodzie, aby rząd Saksonii spośród obszernej ilości dubletów ceramiki jakie posiada przekazał na rzecz Warszawy odpowiednią kolekcję porcelany, która mogłaby posłużyć jako ekspozycja w otwartym ponownie Muzeum Miasta Warszawy*¹⁵. Schellenberg poinformował o oczekiwaniach władz Warszawy prof. Fichtnera. Obaj uznali, że najwłaściwszą formą wyrażenia takiego życzenia będzie oficjalne pismo Ludwiga Leista skierowane do gauleitera Mutschmanna. W materiałach archiwalnych Muzeum Narodowego w Warszawie zachował się projekt takiego dokumentu, w którym czytamy – *W dniu 01 kwietnia 1942 r. w ramach mojego polecenia pan dr. Schellenberg osobiście przywiózł Panu z Polski do Drezna insygnia koronacyjne Króla Augusta III. Jak Pan zapewne rozumie przekazanie tych wspianiałych srebrnych dzieł jubilerskich stanowi*

8. Dokument ze zdjęciem dr. Alfreda Schellenberga

8. Photo ID of Dr Alfred Schellenberg

dotkliwą stratę dla kolekcji muzeum powierzonego mi miasta Warszawy. Zważywszy na to, że dziś w naszym dziedzictwie kulturowym, te niegdyś powstałe również na gruncie polskim, niemieckie wartości kulturowe otrzymują nowe szczególne znaczenie; przeniesienie insygniów koronacyjnych stąd do dreźnieńskiego Grünes Gewölbe stanowi jedynie uzasadnienie przywrócenia historycznego stanu. Czyn ten, uznawany za czysto ideowy nie zmienia faktu, iż państwo Polskie nabyło w pewnym momencie insygnia w sposób pełnoprawny, płacąc za nie kwotę 175.000 zł, co stanowiło wówczas w przybliżeniu 100.000 RM¹⁶. W dalszej części listu Leist sugerował, by Mutschmann zlecił wybór przedmiotów z saksońskiej porcelany i wysłał je do Warszawy. Planowano ich ekspozycję na wystawie przygotowanej dla Niemców mieszkających w Generalnym Gubernatorstwie. 15 kwietnia 1942 r. do dr. Schellenberga napisał prof. Fichtner. Urzędnik poinformował swojego kolegę o przekazaniu sugestii warszawskich urzędników w sprawie zbiorów ceramiki, które mogłyby być rekompensatą za przekazane insygnia. Poprosił też o przygotowanie informacji na temat sprzedaży regaliów Muzeum Narodowego w Warszawie. Alfred Schellenberg zwrócił się z prośbą o pomoc w tej sprawie do S. Lorentza. Wyraził przy tym wątpliwość jakoby król Fryderyk August III wymienił insygnia koronne na kolekcję ceramiki. Przy tej okazji – zdając sobie sprawę z konieczności odnotowania faktu wywozu tak cennych przedmiotów – Schellenberg wystawił muzeum pokwitowanie w brzmieniu – *Niniejszym potwierdzam, iż wręczone mi w dniu 31 marca 1942 r. przez dyrektora Muzeum Miejskiego w Warszawie, ul. Dritte Meistrasse 13, regalia królewskie Augusta III z 1734*

Die Krönungsinsignien August III. Königs von Polen.

Da der Gegenkönig Stanislaus Leszczyński im Besitze der alten polnischen Reichsinsignien war, musste August III. für seine Krönung am 17.1.1734 in Krakau neue Krönungsinsignien herstellen lassen. Mit der Ausführung wurde Joh. Heinrich Kochler, Hofjuwelier in Dresden beauftragt. Die beiden Kronen für den König und seine Gemahlin Maria Josepha, sowie die beiden Zepher und Reichsapfel sind aus vergoldetem Silber. Die ursprünglich echten, aus dem Krönungsschatz stammenden Juwelen sind nachträglich durch Glasflüsse bzw. Kristalle ersetzt worden. Später kamen sie ins Grüne Gewölbe.

Am 21. Juli 1924 genehmigte der sächsische Landtag den Vertrag zwischen der sächsischen Regierung und dem polnischen König Friedrich August, durch den die Krönungsinsignien der albertinischen Linie des Hauses Wettin als Hauseigentum zurückerstattet wurden. /Sächs. Gesetzbl. 9.7.1925 n 57 Abschn. 202/

Die Fa. Pollak und Schwarz, Antiquitäten, Polack u. Winternitz, Wien I, Weihburggasse 7 trat durch den Zwischenhändler szymon Schwartz, damals in Wien/Krakau sowohl mit dem Verein: "Haus Wettin, Albertinische Linie e.v." wie auch mit dem inzwischen verstorbenen Direktor des National-Museums in Warschau, Bronisław Gembarzewski wegen Verkauf bzw. Ankauf der Krönungsinsignien in Verhandlungen. Am 13. Juli 1925 wurde von Dr. Mensler im Auftrage des Vereins Haus Wettin Albertinische Linie bestätigt, "dass die Herren Pollak-Schwarz, Wien I Weihburggasse 7 den polnischen Krönungsmantel König August III. samt 2 Kronen 2 Reichsapfeln und 2 Szeptern von königl. Sächsischen Haus erstanden haben;" Laut Aussage des S. Schwartz hat er die Insignien gegen eine Sammlung von Kändler-Figuren, die Vögel darstellen, erhalten. S. Schwartz erhielt für die Insignien in Warschau 175 000.- Zl.

Pia Sommer

9. Informacja potwierdzająca zakup insygniów przez wiedeński antykwariat Pollack & Winternitz

9. Information confirming the purchase of the insignia by the Vienna Pollack & Winternitz antique shop

10. Prezydent Wydziału Głównego Nauki i Oświaty dr Adolf Watzke

10. Dr Adolf Watzke, President of the Department of Science and Education

roku składają się z następujących elementów: 2 Korony, 2 Berły, 2 Jabłka królewskie, 1 Płaszcz koronacyjny¹⁷.

18 kwietnia 1942 r. Ludwig Leist otrzymał odpowiedź z biura gauleitera Mutschmanna – *Namiestnik Rzeszy z za- interesowaniem zapoznał się z Pańskim pismem z dnia 13 kwietnia 1942 r., jednak nie jest on uprawniony, ani też nie dysponuje odpowiednimi narzędziami, aby dokonać wyboru jakichkolwiek przedmiotów należących do pań- stwowych zbiorów i przekazać je do Pańskiej dyspozycji. Nadmieniam, że insygnia koronacyjne zostały przekazane Saksonii na wyraźny rozkaz Führera*¹⁸. Grzeczna forma dokumentu nie pozostawiała złudzeń, że gauleiter nie miał zamiaru rekompensować przekazania insygniów Augusta III drezdeńskiemu muzeum, argumentując zapewne swoje stanowisko faktem, że władze Saksonii nie mogły przecież ponosić odpowiedzialności za decyzję podjętą przez kanclerza III Rzeszy. Władze starostwa warszawskiego nie zamierzały jednak zostawić tej sprawy bez dalszego biegu. Ludwig Leist zobligował dr. Alfreda Schellenberga do dalszych negocjacji. Na jego pytanie dotyczące decyzji gauleitera Mutschmanna prof. Fichtner odpowiedział, że nie posiadał informacji jakoby władze Saksonii odmownie potraktowały sugestię starosty warszawskiego. Nie zmieniło to faktu, że nie podjęto żadnych starań, by zrekompensować stratę poniesioną przez warszawskie muzeum. Prof. Fichtner poinformował Schellenberga, że podjął starania by wyjaśnić sprawę sprzedaży insygniów przez dom Wettynów (Haus Wettin).

Jednak to dzięki materiałom znajdującym się w warszawskim Muzeum Narodowym uzupełniono historię pozyskania insygniów koronacyjnych Augusta III i jego żony Marii Józefy. Ich kopie – wraz z własnym raportem w tej sprawie – przekazał Schellenbergowi 7 maja 1942 r. dr Stanisław Lorentz. Potwierdził, że do transakcji zakupu regaliów doszło 21 lipca 1925 r., a pośrednikiem w niej był antykwariusz Szymon Schwarz, który wszedł w ich posiadanie *w ramach wymiany, w której zaoferował kolekcję porcelanowych figurek przedstawiających ptaki*¹⁹. Muzeum Narodowe w Warszawie reprezentował w tej transakcji ówczesny dyrektor prof. Bronisław Gembarzewski. Inne szczegóły dotyczące tej sprawy nie były znane dyrekcji muzeum – prof. Gembarzewski zmarł 11 grudnia 1941 roku. Do raportu Lorentz dołączył pokwitowanie zakupu insygniów przez wiedeński antykwariat, które zostało wystawione 15 lipca 1925 r. – *Niniejszym potwierdza się, że panowie Pollak-Schwartz, Wiedeń I, Weihburggasse 7 nabyli polski płaszcz koronacyjny króla Augusta III wraz z dwiema koronami, dwoma jabłkami królewskimi oraz dwoma berłami w Königlich Sächsisches Haus*²⁰. Dokument podpisał dr Erwin Hensler z zarządu stowarzyszenia Domu Wettynów Linii Albertyńskiej (Haus Wettin Albertinische Linie). Na podstawie materiału przygotowanego przez Stanisława Lorentza powstał raport dla niemieckich władz na temat historii insygniów Augusta III. Autor tego dokumentu, Alfred Schellenberg, napisał m.in., że zwrot insygniów potomkom króla nastąpił na podstawie decyzji rządu landu Saksonii. Informacje zawarte w katalogu muzeum Grünes Gewölbe z 1884 r. wskazywały, że cenne klejnoty wykorzystane przy tworzeniu koron *po akcie koronacji zostały wyjęte i kompletny garnitur umieszczony w następnym pomieszczeniu (Sali z klejnotami). Insygnia dziś używane są podczas różnych uroczystości kościelnych (uroczystości pogrzebowe itd.), klejnoty zastąpione zostały poprzez kryształ i minerały*²¹. Kopię raportu oraz dokumentów przechowywanych przez Muzeum Narodowe w Warszawie, w tym adnotację dr. Erwina Henslera na temat sprzedaży przedmiotów, Schellenberg wysłał do prof. Fichtnera.

Sprawa wysłania insygniów Augusta III do Drezna wywołała pytania wśród urzędników rządu Generalnego Gubernatorstwa. 27 maja 1942 r. do biura Specjalnego Komisarza ds. Zabezpieczenia Dzieł Sztuki na Wschodnich Terenach Okupowanych napisał prezydent Wydziału Głównego Nauki i Oświaty dr Adolf Watzke. Urzędnik chciał uzyskać informacje na temat kulis tej sprawy. Josef Ernst, bliski współpracownik dr. Kajetana Mühlmanna, odpowiedział – *W powyższej sprawie donoszę, że jest mi ona znana. Ponieważ w tym wypadku chodzi o rozkaz Führera i o tajną sprawę państwową, nie jestem upoważniony do udzielania informacji*²². W tej sytuacji Watzke postanowił zwrócić się z prośbą o wyjaśnienia do starosty warszawskiego Ludwiga Leista²³. Odpowiedź w tej sprawie nie zachowała się w archiwum MNW, być może prezydent Wydziału Głównego Nauki i Oświaty otrzymał wyjaśnienia telefonicznie lub przy okazji osobistego spotkania. Brak dalszej korespondencji może wskazywać, że żaden z urzędników nie zamierzał polemizować z decyzją podjętą w tej kwestii przez Adolfa Hitlera.

W ostatnich miesiącach wojny insygnia koronacyjne Augusta III i jego żony Marii Józefy przeniesiono do bezpiecznej składnicy. Ewakuacja najcenniejszych zbiorów sztuki przechowywanych w Dreźnie była konieczna ze względu na

11. Festung Königstein – w podziemiach twierdzy w czasie wojny ulokowano zbiory Grünes Gewölbe

11. Festung Königstein: in the cellar of the fortress the Grünes Gewölbe collection was deposited

bombardowania, które stały się ogromnym zagrożeniem dla miasta. Naloty dywanowe z 13 i 14 lutego 1945 r. doprowadziły do ogromnych zniszczeń infrastruktury przemysłowej i przestrzeni cywilnej. Uszkodzeniu uległa m.in. drezdeńska Gemäldegalerie, Grünes Gewölbe i wiele innych obiektów kultury²⁴. Wskutek podjętych wcześniej decyzji większość cennych kolekcji została wywieziona na prowincję – m.in. do pałacu Weesenstein, w którym umieszczono zbiory obrazów, rycin, kolekcję porcelany i inne²⁵ oraz twierdzy Königstein – tam ulokowano większość zasobów Grünes Gewölbe. Dzięki temu niemieckim muzealnikiem udało się ochronić zbiory przed skutkami alianckich nalotów dywanowych. Nie byli jednak w stanie zabezpieczyć bezcennych zabytków przed działalnością radzieckich brygad trofiejnych, które na początku 1945 r. rozpoczęły poszukiwania dzieł sztuki przechowywanych na terenach zajmowanych przez Armię Czerwoną. Decyzja o utworzeniu tych zespołów zbiegła się z ustaleniami Konferencji Jałtańskiej (2–11 lutego 1945 r.). Jednym z tematów poruszonych przez koalicjantów była sprawa odszkodowań wojennych za straty spowodowane przez władze okupacyjne III Rzeszy. Postanowienie o tym, że Niemcy mają pokryć swoje zobowiązania w naturze, zachęciła Józefa Stalina do podjęcia decyzji w kwestii strat w sferze kultury. Rada Komisarzy Ludowych powołała Komitet ds. Sztuki, który miał przygotować operację „zabezpieczenia” zbiorów sztuki odnajdowanych na obszarach zajmowanych przez Armię Czerwoną²⁶. Już w lutym 1945 r. grupy odpowiedzialne za realizację tego zadania rozpoczęły działalność na tyłach I Frontu Ukraińskiego oraz I i II Frontu Białoruskiego.

Ich szefami zostali: dla I Frontu Ukraińskiego – Boris Filipow, dyrektor Moskiewskiego Teatru Dramatycznego; dla I Frontu Białoruskiego – Andriej Biełokopytow, dyrektor Moskiewskiego Teatru Sztuki; dla II Frontu Białoruskiego – Leontij Denisow, kierownik Departamentu Sztuk Plastycznych wspomnianego już Komitetu ds. Sztuki. Do dyspozycji tych grup oddelegowano licznych specjalistów związanych z dziedzinami kultury i sztuki, wśród których byli m.in.: Siergiej Sidorow – z Departamentu Sztuk Plastycznych Komitetu ds. Sztuki, Andriej Czegodajew i Lew Charko – z Muzeum Sztuk Pięknych im. Puszkina w Moskwie, Władimir Szczerbinin i Jewgienij Suszczenko – z Państwowej Orkiestry Symfonicznej ZSRR, prof. Władimir Bławatski – historyk sztuki i archeolog, Siergiej Grigorow – sekretarz Komisji ds. Ochrony i Rejestracji Zabytków, Wasilij Klimow i Borys Kopcow – z Galerii Tretjakowskiej w Moskwie, prof. Wiktor Łazariew, specjalista włoskiego renesansu – z Uniwersytetu Moskiewskiego oraz Natalia Iwanowna Sokołowa – z moskiewskiego Muzeum Zachodniej Sztuki Nowoczesnej²⁷. To właśnie ona odegrała niezwykle istotną rolę w poszukiwanych drezdeńskich zbiorów sztuki.

W lutym i marcu 1945 r. Natalia Iwanowna Sokołowa uczestniczyła w operacji „zabezpieczenia” kolekcji muzealnych na terenie Górnego i Dolnego Śląska²⁸. Na początku maja oddelegowano ją do zadań realizowanych przez brygadę trofiejną działającą na terenie Drezna, którą dowodził porucznik Leonid Rabinowicz²⁹. Sokołowa miała odszukać zbiory sztuki, których nie odnaleziono w drezdeńskich muzeach, gdyż Rosjanie byli przekonani, że eksponaty

12. Transport zbiorów Grünes Gewölbe przekazanych Niemieckiej Republice Demokratycznej przez Związek Radziecki w 1958 r.

12. Transportation of the Grünes Gewölbe collection handed over to GDR by the Soviet Union in 1958

(Właściciele fot. 1, 11, 12 – Deutsche Fotothek w Dreźnie;
2, 3, 5, 6, 8, 9 – Muzeum Narodowe w Warszawie;
4, 7, 10 – Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie)

nie zostały zniszczone w trakcie bombardowania miasta, do jakiego doszło w lutym 1945 roku. Dzięki zgromadzonym informacjom Sokołowa dotarła do małej miejscowości Cotta, gdzie w jednym z tuneli kopalnianych natrafiono na składnicę obrazów z Galerii Drezdeńskiej – wśród tego zbioru była m.in. *Madonna Sykstyńska* Rafaela Santi³⁰. Insygnia koronacyjne Augusta III odnaleziono jednak w innym miejscu. Już w pierwszych latach wojny dyrekcja Grünes Gewölbe otrzymała do swojej dyspozycji podziemia twierdzy Königstein (w czasie wojny mieścił się tam Oflag IV-B, w którym przebywali m.in. Polacy). Właśnie tam ulokowano saskie regalia. Rosjanie zajęli tę składnicę – odnajdując zbiory – 14 maja 1945 roku³¹. Kolekcja Grünes Gewölbe, podobnie jak dzieła sztuki odnalezione przez Sokołową i grupę Rabinowicza w innych składnicach na terenie Saksonii, została przeniesiona do mieszczącego się we wschodniej części Drezna pałacu Pillnitz. Tam zbiory zostały zinwentaryzowane, a następnie wywiezione do Muzeum Puszkina w Moskwie³². Drezdeńskie muzea musiały kilka lat czekać na zwrot bezcennych dzieł sztuki – *Madonna Sykstyńska* powróciła do Niemiec w 1955 roku. W 1958 r. Rosjanie przywieźli do Drezna zbiory Grünes Gewölbe – w tym insygnia koronacyjne Augusta III

i jego żony Marii Józefy. Prawdopodobnie nie znali historii tych obiektów i nie byli świadomi, że Muzeum Narodowe w Warszawie nabyło te przedmioty na początku XX wieku. Z tego powodu dopiero dwa lata później regalia wróciły do Polski – ze względów propagandowych stroną pośredniczącą w ich przekazaniu była ambasada ZSRR w Warszawie³³. W Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie nie udało się odnaleźć dokumentu wskazującego na to, kto był inicjatorem działań podjętych w tym zakresie – muzealnicy z Drezna czy z Warszawy. Jedyne materiały, na jakie natrafił autor, dowodzą, że 6 listopada 1960 r. w gmachu muzeum przy Alejach Jerozolimskich zorganizowano pokaz *insygniów władzy królewskiej Augusta II i Augusta III zrabowanych z Muzeum Narodowego w Warszawie podczas wojny przez hitlerowców, uratowanych przez Armię Radziecką i przekazanych przez Rząd Radziecki Rządowi PRL*³⁴.

Za pomoc w zebraniu materiałów do artykułu dziękuję dr Monice Myszor-Ciecieląg i Aleksandrze Mińkowskiej z Muzeum Narodowego w Warszawie.

Streszczenie: W czasie II wojny światowej zajęcia, przemieszczeniu i wywozowi uległo wiele cennych dzieł sztuki znajdujących się w polskich zbiorach publicznych i prywatnych. Ze względu na wartość niektórych obiektów

władze okupacyjne podjęły decyzję o przekazaniu części z nich niemieckim muzeom. Taki los spotkał m.in. insygnia koronacyjne króla Augusta III i jego żony Marii Józefy. Niemieccy urzędnicy przejęli regalia należące do Muzeum

Narodowego w Warszawie już w 1939 roku. Początkowo przewieziono je do Krakowa – stolicy Generalnego Gubernatorstwa. Kilka miesięcy później insygnia wróciły do Warszawy. W 1941 r. upomniał się o nie szef Kancelarii Rzeszy dr Hans Lammers. Decyzją Adolfa Hitlera regalia miały trafić do zbiorów Grünes Gewölbe w Dreźnie, dokąd

wywieziono je z Warszawy w 1942 roku. Pod koniec wojny zostały ewakuowane do składnicy dzieł sztuki w podziemiach twierdzy Königstein. Po jej zakończeniu insygnia zostały wywiezione – wraz z innymi dobrami kultury – do Moskwy. Dopiero w 1960 r. władze radzieckie zwróciły Polsce cenne regalia.

Słowa kluczowe: insygnia koronacyjne króla Augusta III, rewindykacja, Grünes Gewölbe, wojenne losy dzieł sztuki, straty wojenne.

Przypisy

- ¹ J. Lileyko, *Regalia Polskie*, Warszawa 1987; M. Rożek, *Polskie koronacje i korony*, Kraków 1987, <https://cyfrowe.mnw.art.pl/pl/katalog/437172?id=3344> [dostęp: 02.2021].
- ² K. Estreicher, *Zniszczenie polskich insygnów koronnych*, Warszawa 1935, ss. 25.
- ³ A. Mężyński, *Kommando Paulsen: grabież polskich dóbr kultury podczas II wojny światowej*, Warszawa 1994; A. Mężyński, *Biblioteki Warszawy w latach 1939-1945*, Warszawa 2010, ss. 92.
- ⁴ P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939-1945*, Warszawa 2005, s. 432.
- ⁵ J.R. Kudelski, *Zrabowane skarby. Losy dzieł sztuki na ziemiach polskich w czasie II wojny światowej*, Kraków 2012, ss. 448; T. Zadrożny, *Druga szansa Kajetana. Katejan i inni (3)*, „Cenne, bezcenne, utracone” 2010, nr 2(63), s. 30-33.
- ⁶ *Sprawozdanie o zbadaniu całości kształtu działalności Specjalnego Pełnomocnika dla Zabezpieczenia Skarbów Sztuki i Kultury w Generalnym Gubernatorstwie*, Instytut Pamięci Narodowej, Najwyższy Trybunał Narodowy, sygn. 295.
- ⁷ D. Schenk, *Hans Frank. Biografia generalnego gubernatora*, Kraków 2009, s. 480.
- ⁸ Pismo Hansa Lammersa do Hansa Franka z 14 października 1941 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 175.
- ⁹ Pismo dr. Alfreda Schellenberga do dr. Stanisława Lorentza z 6 listopada 1941 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 176.
- ¹⁰ Pismo dr. Alfreda Schellenberga do biura starosty warszawskiego Ludwiga Leista z 7 listopada 1941 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 177.
- ¹¹ Pismo Hansa Lammersa do Hansa Franka z 11 marca 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 672b, k. 244.
- ¹² Poświadczenie dotyczące wyjazdu dr. Alfreda Schellenberga do Drezn z 31 marca 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 181.
- ¹³ Pismo dr. Alfreda Schellenberga do prof. Fritza Fichtnera z 8 kwietnia 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 188.
- ¹⁴ Pismo dr. Alfreda Schellenberga do dr. Kajetana Mühlmanna z 11 kwietnia 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 190.
- ¹⁵ Pismo dr. Alfreda Schellenberga do prof. Fritza Fichtnera z 8 kwietnia 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 673, k. 188.
- ¹⁶ Projekt pisma starosty warszawskiego Ludwiga Leista do Namiestnika Rzeszy dla Saksonii Martina Mutschmanna, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 672b, k. 159.
- ¹⁷ Pokwitowanie podpisane przez dr. Alfreda Schellenberga z 15 kwietnia 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 707a8, k. 56.
- ¹⁸ Pismo Namiestnika Rzeszy dla Saksonii Martina Mutschmanna do starosty warszawskiego Ludwiga Leista z 23 kwietnia 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 714a, k. 195.
- ¹⁹ Raport dr. Stanisława Lorentza na temat insygniów Augusta III z 7 maja 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 672b, k. 162.
- ²⁰ Zaświadczenie załączone do dokumentów w sprawie insygniów Augusta III, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 672b, k. 159.
- ²¹ Informacja załączona do raportu dr. Alfreda Schellenberga, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 672b, k. 164.
- ²² Pismo Josefa Ernsta do Adolfa Watzke z 12 czerwca 1942 r., Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 707a8, k. 55.
- ²³ Pismo biura prezidenta Wydziału Głównego Nauki i Oświaty rządu Generalnego Gubernatorstwa do urzędu starosty warszawskiego z 15 czerwca 1942 r., Archiwum Akt Nowych, RGG 1470, k. 3.
- ²⁴ J. Driscoll, *A Quarter of Berlin's Art. Works in US Hands, Rest still in Capital*, „Herald Tribune” 4.11.1945.
- ²⁵ Zeznanie dyrektora muzeum w Linzu dr. Hremana Vossa, NARA, Records of the American Commission for the Protection and Salvage of Artistic and Historical Monuments in War Areas (The Roberts Commission), 1943-1946, Record Group 239, mikrofilm M1947, rolka 0092.
- ²⁶ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, t. 1, Kraków 2001, s. 481.
- ²⁷ J.R. Kudelski, *Trofejne brygady na Ziemiach Odzyskanych*, „Mówią Wieki” 2013, nr 2, s. 55-63, wydanie specjalne.
- ²⁸ K. Akinsha, G. Kozlov, *Beautiful Loot: The Soviet Plunder of Europe's Art Treasures*, New York 1995, s. 301.
- ²⁹ I. Alter, *Die Rolle der Dresdner Kunstsammlungen in den militärischen und politischen Machtspielen nach dem Zweiten Weltkrieg*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen Dresden” 2010, s. 204-213.
- ³⁰ R. Seydewitz, M. Seydewitz, *Das Dresdener Galeriebuch: 400 Jahre Dresdener Gemäldegalerie*, Dresden 1962, s. 363.
- ³¹ Informacja na temat kolekcji Grünes Gewölbe zajętej przez Rosjan w twierdzy Königstein, NARA, Records Concerning the Central Collecting Points, Wiesbaden Central Collecting Point, 1945-1952, Record Group 260, mikrofilm M1947, rolka 0083.
- ³² N. Sokolova, *Die Rettung der Dresdner Kunstschätze*, „Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlung Dresden” 1960, s. 55-60.
- ³³ Ch. Nagel, *Kriegsbedingte Auslagerungen des Grünen Gewölbes und des Historischen Museums*, „Dresdener Kunstblätter” 2015, nr 3, s. 19-29.
- ³⁴ Proponowany tekst zaproszeń na pokaz odzyskanych regaliów saskich, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, teczka nr 2317, k. 3.

dr Jarosław Robert Kudelski

Badacz tematyki strat wojennych polskiego dziedzictwa kulturalnego; autor i współautor licznych artykułów i książek poświęconych tej problematyce, m.in. *Tajemnice nazistowskiej grabieży polskich zbiorów sztuki* (2004), *Zrabowane skarby* (2012), *Zaginiony Rafael. Kulisy największej kradzieży nazistów* (2014), *Lista Grundmanna. Tajemnice skarbów Dolnego Śląska* (2015); e-mail: r.kudelski@gmail.com

Word count: 4 714; **Tables:** –; **Figures:** 12; **References:** 34

Received: 03.2021; **Reviewed:** 05.2021; **Accepted:** 06.2021; **Published:** 06.2021

DOI: 10.5604/01.3001.0015.0008

Copyright©: Some rights reserved: National Institute for Museums and Public Collections. Published by Index Copernicus Sp. z o.o.

This material is available under the Creative Commons – Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). The full terms of this license are available on: <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode>

Competing interests: Authors have declared that no competing interest exists.

Cite this article as: Kudelski J.R.; WOJENNE LOSY INSYGNIÓW KRÓLA AUGUSTA III. Muz., 2021(62): 132-142

Table of contents 2021: <https://muzealnictworocznik.com/issue/13664>